

Дүкенбай әңгімелері өмір шындығын, дүниені суретпен, еңбегімен, ұқсамайтын бояу-бейімен көреді. Тірі сөзбен, жүректен тегіс жазатын Бағыз данаөңдер дүниеле өлмейтін үш нәрсе бар дейді: бірі халықпен мәңгі жасасын келе жатқан қағым тіл, екіншісі — ұрпақ жалғастығы, үшіншісі — кісіге жасаған жақсылық. Осы тұрғыда академик Марғұлы айтуына: «Тілге қарап халықтан ала». Дәлірек айтсақ: тіл құнарлы, морфологиялық қолданысы, синтаксистік сұлулығы келіскен тіл мәңгілік. Осы мәңгіліктің бірі — қазақ тілі болса — сол тілдің мәйегін тел емін — ұлт мінезін дүңгідей соққан жүрек соғысын қазаққа түсіруден артық не бар дейсің? Осыдан ішпек насыр бұрын жарық көрген 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» ашыл қарасаңыз — ең көп мысал Дүкенбай Досжанның шығармасыдан алынғанына куә боласыз. Осы орайда Дүкенбай ағамыздың Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің әрі Кітап палатасының Қазақстандағы ең көп оқылатын жазушы куәлігіне де не болашағын айта кеткен жөн болар. Мақаланың соңында Әбіш Кекелбаев ағамыздың сөйлемен қорытындыласам: Дүкенбай Досжан — бойына сөз қасиеті көннен аса табанды адам. Бала кезінен табанды еді және бір нәрсенің соңына түссе — түбіне жетпей қоймайтын ісбағарлығы мол болатын. Кісі қартайғанда бұрынғысыннан гөрі қазымыр бола түседі. Біздің мынау прогресс заманда Балзакқа біткен, Флоберге біткен қазымырлықпен — о жақ, бұ жағынан ештеңе қалмайтындай, өкесінің өші кеткендей қаза түсіп, талдай отырып жазатын қазбагер қаламгердің үлкен полотносын оқимыз, деліп төлдесі жоқ қайталанбас биік дәрежедегі шкірін білдірген. Сыншы Зейнолла Серікқалиев Дүкенбай аға жайында «Қаламның қышына қайраған қаламгер» деп толғанған екен. Расында да, жазушының қаламы көзі жұмылғанша суынап жоқ: көп жазған, көп тебіренген адам екеуі болса, соның бірі, ал біреу болса, соның нақ өзі Дүкенбай Досжан ағамыз болатын. Дүкенбай ағамыз жайлы толғанған, тебіренген те, сүйсініп, сүйсіндіріп те, таңда таңда атырып жазуға болатын қазақтың маңдайына біткен біртуар азаматы.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ АУДАРМАЛАРЫ

Әлихан Бөкейханшыл кейінгі ұрпаққа қалдырған әдеби мұрасының ең көлемдісі — көркем аудармалар. Аудармаларының ішінде ермәтін классик жазушылары Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, В.Г.Короленко, Д.Н.Мамин-Сибиряк шығармаларымен қатар кейбір Батыс еуропа жазушылары, мысалы Ги де Мопассан шығармалары, үлгі әдебиеті үлгілері кездеседі. Ал, көлемі жағынан көркем аудармалары қысқа-қысқа мысал, әңгімелерден, көлемді повесть, романдарға дейін ұнырасалы. Оқу-ағарту мен ғылымның басқа салаларына қатынасты көлемді аудармалары тағы бар. Мысалы, Т.Туцовскийдің «Жердің қысқаша тарихы» көлемі 102 беті, К.Ф.Амарионның «Астрономия әліп-би» көлемі 225 беті, Н.К.Крупскаяның «Халық құрылысы» 101 беті және Н.К.Крупскаяның «Халық ағарту туралы Лениннің өсиеті» көлемі 55 беті сияқты шығармаларын атауға болады.

Әлихан Бөкейхан көркем аудармаларының басым көпшілігін 20-30 жылдары аралығында дәлірек айтқанда, 1923-1927 жылдары, яғни большевиктердің коммунистік идеяларымен «үш қайнасы сорнасы қосылмаған» саяси қарқастары үшін соңына түсіп, сан рет мекемелерде «ақылмысты» ісі қаралып-тергеліп, еліңде тұруға рұқсат берілмей, Мәскеуде, қамалып отырып, КСРО халықтарының орталық баспасында аударма бойының менгерушісі және басқа да қызметтерде жұмыс атқарып жүргенінде жазса керек. Оған дәлел ретінде кітаптардың басылып шығу мерзімін атаса болады: «Қажымұрат» 1923 жылдың қыркүйегінде аударып болып, кілсіт жылы басылып жарық көрсен. «Кавказ тұтқыны», «Жеті қарақшы», «Жұмырқандай бітпей» — 1925, «Жетпіс жеті мысал», «Халық ағарту туралы Лениннің өсиеті» — 1925 жылы, «Жердің қысқаша тарихы», «Дүниені құрылысы» — 1926 жылы, «Бай-мақан» — 1927 жылы жарыққа шыққан. Осы жылдары Әлиханшыл көптеген публицистік дүниелері және кейбір басқа әдеби-

тергеулері «Смірказық», «Жаңа мектеп», «Келей туы», «Өйел тегіті», «Еңбекші қазақ», «Ақ жол», «Жас қайрат», «Жас қазақ» және тағы басқа көптеген мерзімді басылымдардан жарық көріп тұрған.

Қазақ тарихында өзіндік орны бар, қазақтың азат ел болуы жолында еңбек еткен туғандарымыздың бірі - Әлихан Бөкейханның 1925 жылы Мәскеуде басылып шыққан «Жетіс жеті мысал» атты кітабына тоқталып кетейік.

Әлихан Бөкейхан шығармаларын «Қыр баласы» деген бүркемелік есіммен жазғанын білеміз. Сондықтан осы кітап авторы - «Қыр баласының» Әлихан Бөкейхан екендігі анық.

Сол кездегі ірі ақындар, жазушылар, журналистер самарқандыққа қозға салу, оның санына әсер ету үшін ұлы Абай салып кеткен үлгі - орыс әдебиетіндегі мысалдарды аударып, өден не қарасөз түрінде оқушыға баяндап берген. Көбінесе Н.А.Крылов, А.Н.Толстой, Эзон тағы басқалардың шығармаларының сюжетін пайдаланған.

Ахмет Байтұрсынұлының Крыловтан аударған «Қырық мысал» 1909 жылы Петербурда жарыққа шықса, оның үзінгілес жолдасы Әлиханның «Жетіс жеті мысалы» 1925 жылы Мәскеуде басылды.

Бұл кітапта Эзоннан деп атыла бек мысал, Толстойдан алынған деп он екі мысал берілген және соның беттерде «Күн», «Маңит», «Қасқыр баласын қалай баулы», «Сөзім мен көз» деген көлемі шағын төрт әңгіме жарияланған. Бұл әңгімелер Әлиханның өз туындылары болуы мүмкін.

Әрине, Ахмет пен Әлихан аудармалары сарыны бір, үлгес шығармалар. Бірақ Ахметте ол поэзия тілімен өріктелсе, Әлиханда қара сөзбен баылған. Кейбір жеке мысалдар екеуінде де бірдей кездеседі. Мысалы, «Ат пен есек», «Ағаш пен қамыс», «Қасқыр мен тырна», «Қарта мен түлкі», «Қасқыр мен қозы», «Шал мен ажал». Бұл мысал өлеңдерді Станислав Көбесев те, Бекет Отетилевов те аударған.

Кітапта мысалдар әртүрлі аң-құс тіршілінен хабар беріп олардың ымыран ісі, жасаған жақсылығы, әділге еткен зорлық-зомбылығы адам баласына қатысты түрде баяндап, оқушысын ойға жетелейді.

Төменде адалған кітаптан бұрын өлең аудармаларымен қаламына тіпінбеген бірнеше мысалдар келтірдім: «Бүркіт пен тасбақа», «Күзет», «Арыстаптың терісін киіп есек», «Тауық пен

қарлығаш», «Бұды мен дая», «Фалық пен балықшы», «Тырна мен аяқ» және тағы басқалары - Эзоннан алынған мысалдар. Үлгісіз мысалдарынан - «Маймыл», «Маймыл мен бұршақ».

Әлихан Бөкейхан шығармаларына, жоғарыда атап кеткен басқа да оқу-ағарту мен ғылымның басқа салаларына қатынасты аудармаларына үлкен жауапкершілікпен қараған. Ол әрбір мысалды, әңгімені немесе көлемді повесті аударуға кірісерден бұрын көп дайындалып, қажетті-ау деген материалдарды мұқияттықпен жинап отырған. Мысалы, Л.Н.Толстойдан белгілі «Қажымұрат» повесін аударар алдында ол повестін жазылуына не себеп болғанын, тарихын білейін деген мақсатпен жаң-жаңғы сұрастырып, тілестіріп жүргенде мынадай бір қызықты оқиғаны естиді.

Л.Н.Толстой кезінде барлық байлығынан ата-бабасынан келе жатқан графтық дегенін бас тартып, қарапайым ел қатары етіп, шөп шашып, өмірінің соңғы жылдарын «Ясная поляна» деген ауылдық жерде өткізгені барлығы мәлім. Оның небір тамаша шығармалары да осы Ясная Полянамен тығыз байланысты болатын.

Сонымен Л.Н.Толстой бір күні жұрттың есігісіпкен үйіне қайтып келе жатып, жер жұртушылардан не соқа, не арба деңгелегімен езіп кеткен бір түзді қозы шығып қалады да оны «аршан» деп аталап түлкіні қатты езіліп қалғанына қарамастан басын көтеріп, қайтып ашыла бастағанын байқап Л.Н.Толстой жанасын ұстанан көрінеді. Сол жерде оның есіне таңдыры осыған ұқсас Қажымұрат есімі сан ете қалады.

Қажымұрат тарихта болған адам. Өзі шешіп, жұртының ағартуынан Әлиханның кітаптағы түсініктерінде осылай жазылған көрінеді. Кезінде Кавказдың тау хандықтары қиян-кескі орыс-тың отаршылық саясатына мойынаусынбай күрес жүргізген де, орыс әскерлеріне қатты қарсылық көрсеткен Шәмділін Қажымұрат қаруластарының бірі болған екен. Ол да соғында патша әскерінің қолынан қаза ұшыраған.

Содан Л.Н.Толстой Қажымұрат оқиғасын ойынан тастамай, ақырында ойып жүзеге асырып повесть көлемінде жазып шығады. Бірақ, ол повесті жазу үстінде бір қызықтықтан болады. Өмірде орны болған Қажымұраттың қаза болар алдында сүйін тыңдаған бір өлеңі болған екен. Міне, сол өлеңді Л.Н.Толстой орыс тіліне қанша тырысса да аудары алмапты. Өзінң шамасы келметен соң, ол жақын арадағып жүрген досы, ақын А.Фетке келіп аударып бер

ден өткізі жасалты. Александр Феттің өлеңді аударғаны, әр аударманы туралы ешқандай дерек жоқ. Өйтсе де, повесть Қажымұраттың сүйікті өлеңінің жарық көрген.

Л.Н.Толстой повесті аяқтап баспаға бергенде, оның тағы да бір «кемшілігі» болады. Ол кемшілік – повесть Қажымұраттың суретісіз жарық көрді.

Әлихан Бөкейхан «Қажымұратты» қазақшаға да Л.Н.Толстойдың аталған «кемшіліктері» ескеріп, «Қажымұратты» өлеңінде, суретін де ілестіріп, сұрастырып жүріп, тауып алады. Ал Қажымұраттың сүйікті өлеңін, ол ешкімнің көмегісіз-ақ өзі қазақшалаған. Соңғын, Әлихан Бөкейханның «Қажымұратты» өзінің туындайсыптан едәуір «артықшылықпен» жарық көрген. Өрпеге, ол – «артықшылық» повестің қазақша нұсқасы жарыққа шыққаннан кейін ғана анықталған. Ал, қазақшаға аударылған өлеңге келсек, Әлихан Бөкейхан кезінде өлең жазуға да талабы болған көрінді. Оның орысша жазылған екі өлеңі «Семиналтинский листок» газетінде басылған. «Қыр қазағы» деген бұркеншік атпен «Тан» журналының жарыққа шығу күрмегіне арнаған «Таңға» атты өлеңі тағы бар. Сонымен қатар, Әлиханның нөміре іші Райымжан ақсақалдың айтуына қарағанда, Әлиханның балаларға арнап жазған өлеңдері көптен жарық көріп тұрған көрінеді. Ал, сінді оның оқу-ағарту, жағрафия, астрономия салаларына қатынасты сұрақтарға, оқушыларды аударып, бастырып. Кітаптарға назар аударсақ, ондағы берілген көркемдік суреттер мен материалдарына, былайша айтқанда, оның көркемдік сапасы кімді болса да танырқатады. Ол кітаптар бүгінгі күні де құндылығын жогатпаса керек.

Әлихан Бөкейхан Л.Н.Толстойдың «Қажымұраттың» басқа «Кавказ тұтқыны», «Сурат кафеханасы», «Жұмыртқадай биләй», «Жеті қарақшы», «Бір адамға қанша жер керек» сияқты әңгімелері мен «Жетпіс жеті мысалға» кірген оннан аса мысалдарын аударған. А.П.Чеховтың «Хамелеоны», Д.Н.Мамин-Сибиряктан «Баймақан», «Өмі» және «Қара ханым» атты үлкенді-кішілі әңгімелерін, В.Г.Короленкодан «Мақардың түсі», «Жұлбақ қыз», «Түңдегі ит», «От» сияқты әңгімелерін, Г.И.де Моисассаның «Симонның әкесі», «Жарасын алдырған ана», «Ақсақ кемпір» атты әңгімелерін тәржімдеген. Антика немесе ежелгі дәуір әдебиетінен Эзоппың және Үнді әдебиетінің үлгілерінен аударғандары «Жетпіс жеті

мысал» ішінде бірге жарық көрген. Ал, Н.Маркестің «Қырым жолдары» аударылған аңыз әңгімелер – қолда бары он әңгіме – «Жұлбаққа» дейін де, кейін де газет-журнал беттерінде жарық көріп тұрған.

Әлі аталған көркем аудармалардың басым көпшілігі жеке кітап болып басылған шықса, кейбіреулері мысалға Г.И.де Моисассаның «Қанды жауы», Л.Н.Толстойдың «Бір адамға қанша жер керек» сияқты әңгімелері «Жаңа мектеп» журналында А.П.Чеховтың «Хамелеоны», В.Г.Короленконың «Оты» «Қырым сөздеріне», «Адамат Юсуф», «Бішке тау», «Ісрейдің жойылуы», «Сұлтан Сәлі», «Құрбан қыз» сияқты аңыз әңгімелер және Л.Н.Толстойдың «Сурат кафеханасы» деген әңгімесі «Дін таласы» деген атпен «Қазақ» газетінің беттерінде басылды. «Панғалбарға хат», «Ісрейдің ажалы» Мәскеуде үш-ақ нөмірі шығып жабьлып қалған «Темірқазық» журналының 1-3 сәуірлерінде, ал «Қажымұраттың» әңгімелері «Ақ жол» газетінің 1923 жылғы бірнеше нөмірлерінде басылғанды.

Жоғарыда Әлихан Бөкейхан көркем аудармаларының басым көпшілігін 1923-1927 жылдар аралығында жазғаны туралы пікір айтылды. Еңді сол Әлиханның 1927 жылдан кейінгі, яғни 1937 жылғы ағылшын кеткенге дейінгі аралықта не атқарған қызметі, не бірлі жарым жазып қалдырған мұрасы туралы бірде бір мәлімет жоқ. 1927-1937 жылдар ішінде, яғни он жыл бойы Әлихан Бөкейхан қол қосырып отырды деу шыңдыққа ұласпайды. Үлкен саясаттан мүлдем бас тартып, елінде болып жатқан қасіретке толы оқиғалардың ішін бірен-саран хаттардан ғана біліп, қанып ішіне тартып отырған Әлихан бәр күшік көркем аудармаға, мектеп оқулықтарына немесе жоғарыда Райымжан ақсақал айтқандай, балаларға арнап өлеңдер жазуға арнаса керек деп болжаймыз.

Әдебиеттер:

1. Байғарыновты А. Бес толымғын аралары жазығы. 1-том. А.-А.шш, 2003.
2. Бөкейхан Ә. Таңсамағы (Бас ред. Р.Нұрғалиев). А.-Қазақ энциклопедиясы, 1995.
3. Демасова А. А. Шың әдебиеттануы. – А.: «Мектеп», 2009.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. 6-том. – А., 2006.